

کتابتیں

ISSN : 2228-5679

[illegible]

ابراهیم بن حکم بن ظهیر ✦ جایگاه علمی اجتماعی ابن نخلد، از اساتید سنی مذهب شیخ طوسی ✦ حقیقه ایمان شهید ثانی یا ایضاح
البیان فی الدین بن محسن عاملی ✦ چگونگی مرجعیت و نشر فتاوی شیخ اعظم انصاری ✦ حاج شیخ جعفر شوشتری ✦ دکتر سید محمد
علی شهرستانی ✦ زندگینامه های خودنوشت شیخ حسین واعظ شوشتری، محمد تقی نیرتیری، میرزا محمد حسین نائینی و شیخ محمد غروی
سندی از حدود هشتاد سال پیش راجع به تحول در حوزه نجف اشرف ✦ پنج نامه منتشر نشده از استاد فقید دکتر ابوالقاسم گرچی ✦ هبه نامه
و وصیت نامه سید دلدار علی ✦ سه اجازه از بزرگان حله ✦ اجازه ابن ابی جمهور به سید حسن بن ابراهیم بن یوسف بن ابی شبانه
ببیت و پنج رساله در موضوع نذر بعد از وفات ✦ نگاهی به الاخبار الدخیله ✦ الاربعین فی امامه امیر المؤمنین ✦ آفاق نجف ✦
گزارش سفری به ریاض ✦ تصحیح اعیان الشیعه ✦ نامه شیخ آقا بزرگ تهرانی به آیه الله ملا محمد جواد صفای
نکته ها آثار نو یافته

کتاب پیوست: ملحق مال الاصل

جایگاه ابوالقاسم قربانی در تاریخ نگاری علم در ایران غلامحاجد عادل

دور آبی القاسم قربانی
فی تدوین التاریخ العلمی فی ایران

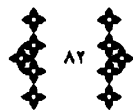
تمهذ کتابتة المنهج النراسی لأحد العلوم وتدوین تاریخه الخطوطان الأساسیان فی ترسیخ هذا العلم حل المستوی الوطنی، وقد لعب أبو القاسم قربانی (۱۹۱۱-۲۰۰۱ م) دوراً مهمتاً فی تحمیل أعباء ذلك فی مجال العلوم الریاضیة، حیث تمكن من خلال إجادته لللغات الأورویة والعربیة من تألیف ۲۷ کتاباً تؤهت بین الکتب العلمیة والتوضیحیة ویعض الکتب حول دور العلماء المسلمین فی تطویر العلوم الریاضیة. ویقدم کاتب المصالح تعریفاً بیض کتب القربانی فی مجال تاریخ العلوم الریاضیة لکئی العلماء المسلمین، مثل: نسوی نامة، کاشانی نامة، فارسی نامة وسیرة علماء الریاضیات فی العصر الإسلامی. وفی ختام المقال یورد الکاتب نص رسالة القربانی کتبها فی أواخر أیام حیاته تلقی الفراء حل جموده فی مجال البحت العلمی.

چکیده: درسی شدن یک علم و تاریخ نگاری آن، دو گام اساسی برای نهادینه کردن آن علم در سطح کشور است. که ابوالقاسم قربانی (۱۲۹۰-۱۳۸۰ هجری شمسی) در این میان در زمینه علم ریاضی نقشی مهم داشت. قربانی با تسلط بر زبان های اروپایی و عربی، چهل و هفت جلد کتاب درسی و کمک درسی و چندین کتاب در زمینه نقش دانشمندان مسلمان در گسترش علم ریاضیات نوشت. نگارنده در این مقاله، چند کتاب او در زمینه تاریخ علم ریاضی را در میان دانشمندان مسلمان می شناساند، مانند: نسوی نامة، کاشانی نامة، فارسی نامة، زندگی نامة ریاضیدانان دوره اسلامي. بیوست مقاله، نامه ای از قربانی است که در اواخر عمر خود نوشته و پیگیری او در کار علمی را نشان می دهد. کلید واژه: قربانی، ابوالقاسم؛ ریاضیات - تاریخ علم؛ دانشمندان مسلمان - علم ریاضی؛ نسوی نامة (کتاب)؛ زندگی نامة ریاضیدانان دوره اسلامی (کتاب)؛ کاشانی نامة (کتاب)؛ فارسی نامة (کتاب).

کتاب ششم (۲)
سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان [۱۳۸۹]

[مقالات]

جایگاه ابوالقاسم قربانی در تاریخ نگاری علم در ایران

استاد ابوالقاسم قربانی به سال ۱۲۹۰ در تهران دیده به جهان گشود. تحصیلات مقدماتی و متوسطه را در تهران به پایان رساند و سپس در دانشسرای عالی در رشته ریاضیات به تحصیل پرداخت. او پس از اتمام دوره دانشسرا و گذراندن دوره خدمت نظام وظیفه، به استخدام وزارت فرهنگ درآمد و در دبیرستانها و دانشسراهای مقدماتی به تدریس مشغول شد. قربانی از سال ۱۳۴۱ تا ۱۳۴۵ با سمت سرپرست دانشجویان ایرانی و رابین فرهنگی در ژنو خدمت کرد. وی در دوران تدریس خود، به تألیف کتب ریاضی برای مدارس ابتدایی و متوسطه همت گماشت و در مدت اقامت در اروپا نیز مطالعات و تحقیقات خود را در زمینه تاریخ و ریاضیات در ایران و جهان اسلام، با استفاده از منابع غنی موجود در کتابخانه‌های دانشگاه‌های اروپایی دنبال کرد. استاد ابوالقاسم قربانی در طول حیات پُرپراخود مقالات فراوان و ۶۸ جلد کتاب (۴۷ عنوان کتابهای درسی ریاضی برای دبستان و دبیرستان، ۱۰ عنوان تاریخ ریاضیات و ۱۱ عنوان نیز تألیف یا ترجمه در قلمرو علوم ریاضی) به نگارش درآورد که چهار جلد از این آثار به عنوان کتاب سال کشور انتخاب شد. استاد قربانی به جهت تسلط بر ریاضیات و نیز احاطه بر زبانهای خارجی و تحقیقات دامنه دار در منابع شرقی و غربی، از پیشگامان مطالعه تاریخ ریاضیات در ایران به شمار می‌رود. در زیر پاره‌ای از آثار ایشان را می‌آوریم:

- کاشانی نامه (کتاب سال ۱۳۵۱)

- بیرونی نامه (کتاب سال ۱۳۵۵)

- بوزجانی نامه (کتاب سال ۱۳۷۱)

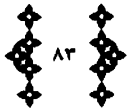
- تحقیقی در آثار ریاضی ابوریحان بیرونی (کتاب سال ۱۳۷۴)

- زندگی‌نامه ریاضیدانان دوره اسلامی

* * *

پیش از ورود به اصل سخن لازم است به عنوان مقدمه اشاره کنیم به این نکته مهم که در هیچ کشوری، هیچ معرفتی، مادام که به صورت رشته درسی در نیاید و انضباط تعلیمی پیدا نکند، تثبیت نمی‌شود و ریشه دار نمی‌گردد و رواج پیدا نمی‌کند. هرگاه علم و معرفتی در قالب یک رشته درسی در یک نظام آموزشی جایگاهی تعریف شده پیدا کند، از آنجایی که می‌توان استنباط کرد که لابد نیاز به آموزش آن رشته و تربیت متخصصانی در آن فن در جامعه احساس شده و لوازم این امر نیز تأمین شده است. وجود یک رشته درسی دانشگاهی به معنای وجود عده‌ای استاد و مدرّس است و عده بیشتری دانشجویان و کتابخانه‌ای که پژوهش در آن رشته را در کنار آموزش میسر کند. دانشجویان ناگزیر خواهند بود برای تألیف پایان نامه‌های خود راه پژوهش در پیش گیرند و استادان ناچار خواهند بود با مطالعه بیشتر و تحقیق افزون‌تر به تألیف کتاب و تحریر مقاله

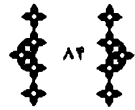
هنت گمارند و فضا را با برپایی گردهمایی‌ها برای انواع مباحثات و مبادلات علمی آماده سازند. با تأسیس چنین نهادی، کارآموزش و تحقیق استمرار می‌یابد و اگر استادی پیرشود و از صحنه کنارتورود، دانشجویان او جانشین وی خواهند شد و این رشته هرگز گسیخته نخواهد گشت و از پویایی و پایداری باز نخواهد ماند.

شکل‌گیری يك رشته تحصیلی در سطوح دانشگاهی شبیه ایجاد واحداث يك رشته قنات برای آبیاری است. جریان آب در قنات دائمی است، گاه کم و زیاد می‌شود اما به ندرت قطع می‌شود، اما اگر قنات در کار نباشد نمی‌توان به بارانهایی که «گاه هست و گاه نیست» دل خوش کرد. محققانی که در غیاب يك رشته آموزشی در يك حوزه از معرفت به تحقیق می‌پردازند، البته سعی شان مشكور و رنج شان مأجور است، اما تا وقتی تحقیقات و تألیفات آنها سرمایه تدریس و تحقیق در يك رشته درسی نشود، منشأ پیدایش يك معرفت پایدار و يك سنت علمی جاری و جا افتاده در جامعه خود نتوانند شد.

اکنون، بعد از این مقدمه، می‌گوئیم که تاریخ علم در ایران تا همین چند سال اخیر هنوز به صورت يك رشته آموزشی با برنامه درسی منظم در نیامده بود و در این رشته، دستگاه سامان یافته‌ای برای تولید علم وجود نداشت. چند سالی است که پژوهشکده تاریخ علم، وابسته به دانشگاه تهران، تأسیس شده و از آسیبهای بدو تولد که جان هر نوژادی را تهدید میکند، عبور کرده و یکی دودوره دانشجوی کارشناسی ارشد پذیرفته و چند نفری فارغ التحصیل به جامعه تحویل داده است. این در حالی است که دست کم در طول تاریخ هزار و دویست ساله گذشته، هزاران عالم و دانشمند در انواع شاخه‌های علمی، مانند ریاضی و نجوم و فیزیک و علوم طبیعی و طب و دارو سازی و شیمی و مهندسی و فلسفه و فقه و ادبیات و عرفان و هنر، پدید آمده و دهها هزار کتاب و رساله در این حوزه‌ها تألیف کرده‌اند. کار ما در صد سال گذشته، که با غربیان تماس علمی داشته‌ایم، این بوده که بنشینیم و ببینیم چه وقت استادی در فرنگ کتاب یا رساله‌ای از یکی از دانشمندان ایرانی یا اسلامی تصحیح می‌کند و به کسب فضیلت و مزیتی برای اواعتراف می‌نماید، تا ما، فهمیده یا نفهمیده، قول آن محقق خارجی را سند افتخار خود بدانیم و از مزایای آن استفاده کنیم. باید اذعان کنیم که ما در حوزه «تاریخ علم در ایران» و اسلام، عموماً مصرف کننده تولیدات علمی استادان و محققان غربی بوده‌ایم و خود تولید چندانی نداشته‌ایم.

در حوزه تاریخ علوم اسلامی کتابها و مقالات تحقیقی فراوانی در مغرب زمین تألیف شده که چون ترجمه مستلزم تسلط مترجم بر محتوا و روش علوم قدیم و آشنایی وی با اصطلاحات معمول علمای پیشین است، بسیاری از آنها به فارسی ترجمه نشده است. اگر عشق و علاقه و صبر و حوصله و دانایی و زبان دانی چند نفری مانند احمد آرام (۱۳۷۷-۱۳۸۱) و احمد بیرشک (۱۳۸۱)

- (۱۲۸۵) نبود، همین چند کتاب هم که در تاریخ علم از امثال جرج سارتن و کارلو آلفونسو نالینو به فارسی ترجمه شده، به وجود نمی‌آمد.^۱ از میان ایرانیانی که در خارج از ایران درس خوانده‌اند کمتر کسی رشته تاریخ علم را انتخاب کرده است. تنی چند مانند دکتر سید حسین نصر که تاریخ علم را از اسنادانی مانند سارتن در هاروارد آموخته و با تألیف کتابهایی مانند علم و تمدن در اسلام و نظر متفکران اسلامی درباره طبیعت و آهنگشای تألیف در این رشته گشته و یا دکتر حسین معصومی که در چند سال اخیر زیر نظر رشدی راشد در دانشگاه سوربن پاریس تاریخ علم آموخته و دیگرانی مانند دکتر جعفر آقایی چاووشی و دکتر محمد باقری، حقیقتاً استثنای هستند و کاری استثنایی کرده‌اند.

۱. یکی از مهم‌ترین آثار مهم، در موضوع زندگی دانشمندان و تاریخ علوم، از ویلستون گیلیسی، ترجمه علمی دانشوران، چارلز کولسون گیلیسی، ترجمه زین‌نظر احمد بیرشک، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۶.

در چند ده سال گذشته که ما در دانشگاه‌های خود رشته مستقل تاریخ علم نداشته‌ایم و شمار استادان متخصص در این رشته هم از تعداد انگشتان یک دست بیشتر نبوده، چند نفری با انگیزه شخصی و به سائقه ذوق و عشق و علاقه درونی خود در این راه - که راهی نبوده - قدم نهاده‌اند و آثاری از خود به زبان فارسی به یادگار گذاشته‌اند که امروزه آن آثار سرمایه اولیه ما در آموزش و پژوهش دانشگاهی رشته تاریخ علم محسوب می‌شود.

از این گروه، از همه پیشقدم‌تر استاد جلال الدین همایی (۱۳۵۹ - ۱۳۷۸) است که هفتاد سال پیش با تصحیح کتاب مهم و معروف بیرونی، التفهیم لأوائل صناعة التنجیم که به زبان فارسی است، به چاپ آن هفت گماشت. پس از او باید از دکتر غلامحسین مصاحب یاد کنیم که جبر و مقابله ختیم را اول بار به سال ۱۳۱۷ به چاپ رساند و بار دیگر به سال ۱۳۳۹ همان کتاب را با تصحیح مجدد، تحت عنوان حکیم عمر ختیم به عنوان عالم جبر، مشتمل بر مثنوی و ترجمه آثار ختیم در علم جبر همراه با تحلیل این آثار با مقدمات و حواشی، منتشر ساخت. سید جلال الدین تهرانی نیز در همان دوران با نوشته‌های خود در زمینه نجوم به آشنایی محققان با این رشته در تاریخ علوم اسلامی کمک کرد. شادوران هوشنگ اعلم (۱۳۸۵ - ۱۳۰۷) نیز با مقالات دقیق و عالمانه‌ای که در حوزه علوم جانورشناسی و داروشناسی و گیاه‌شناسی و پزشکی و خواص سنگها و عقاقیر و جواهرنگاشت الگویی شایسته تقلید و درخور تحسین از خود به یادگار نهاد.

در میان این جماعت، شادروان ابوالقاسم قربانی (۱۳۸۰ - ۱۲۹۰)، در تاریخ ریاضیات اسلامی، از همه مؤثرتر و پراگندتر بود. قربانی در مقدمه‌ای که بر کتاب مختصر خود، دور ریاضیدان ایرانی و شمه‌ای درباره عدد‌های متحاب، ابوالقاسم قربانی، مدرسه عالی دختران ایران، ۱۳۳۷، ص ۷.

کسی که بخواهد در آثار ریاضیدانان ایرانی به پژوهش بپردازد باید علاوه بر دانستن زبانهای فارسی و عربی، ریاضیات جدید را لافاقل تا حدود برنامه لیسانس ریاضی دانشگاه بداند و با ریاضیات قدیم و اصطلاحات آن کاملاً آشنا باشد و دست کم دو

زبان از زبانهای اروپایی را بداند تا بتواند از تحقیقاتی که تاکنون انجام یافته است استفاده کند و کارهایی را که دیگران کرده‌اند و مسائلی را که حل شده و بحث در پیرامون آنها دیگر سودی ندارد از سر نگیرد.

مصادق بارز چنین فردی خود قربانی است که ریاضیات جدید را در سطح دانشگاهی به خوبی آموخته بود و پیش از آنکه به عنوان يك محقق و مؤرخ ریاضیات در دوره اسلامی مطرح شود، همراه با دوست و همکار دیرینه‌اش، حسن صفاری، با تألیف چهل و هفت جلد کتاب درسی ریاضی، شناخته شده بود و به جز کتابهای درسی، مؤلف ده جلد کتاب ریاضی دیگر نیز بود.^۳ وی به زبان عربی و زبانهای اروپایی تسلط داشت و می‌توانست مستقیماً از آثار محققان درجه اول اروپایی و از متون عربی دانشمندان اسلامی و ایرانی استفاده کند. قربانی نخستین مقالات خود را در تاریخ ریاضیات در اوایل دهه سی در مجله سخن منتشر ساخت^۴ و کمابیش مدت پنجاه سال در این عرصه قدم و قلم زد. در این مدت، وی علاوه بر نگارش مقالات متعدد، به تألیف چندین کتاب در تاریخ ریاضیات اسلامی و معرّفی ریاضیدانان بزرگ ایرانی در دوره اسلامی دست یازید. این کتابها عبارت‌اند از:

۱. زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی از سده سوم تا سده یازدهم هجری (تحریری نواز کتاب ریاضیدانان ایرانی)؛
۲. تحقیقی در آثار ریاضی ابوریحان بیرونی: تحریری نوین از «بیرونی‌نامه»؛
۳. بوزجانی‌نامه (با همکاری محمد علی شیخان)؛
۴. نسوی‌نامه: تحقیق در آثار ریاضی علی بن احمد نسوی، دانشمند ریاضی قرن پنجم؛
۵. فارسی‌نامه: در شرح احوال و آثار کمال الدین فارسی ریاضیدان و نورشناس ایرانی؛
۶. کاشانی‌نامه: احوال و آثار غیاث الدین جمشید کاشانی، ریاضیدان و منجم قرن نهم؛
۷. دوریاضیدان ایرانی و شمه‌ای درباره عددهای متحاب؛
۸. تحریر استخراج الأوتار تألیف استاد ابوریحان بیرونی.

شادروان ابوالقاسم قربانی، علاوه بر احاطه بر ریاضیات جدید، مردی با ذوق و با فرهنگ بود و به ایران عشق می‌ورزید و از اینکه ریاضیدانان ایرانی در وطن خود به درستی شناخته نشده‌اند رنج می‌برد، چنانکه در مقدمه کتاب نسوی‌نامه می‌نویسد:^۵

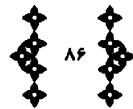
کتاب حاضریکی از کارهایی است که در زمینه مذکور انجام گرفته و موضوع آن بحث در آثار ریاضی استاد مختص، ابوالحسن علی بن احمد نسوی، ریاضیدان و منجم ایرانی است که در قرن پنجم هجری می‌زیست و اروپاییان، از مدتها پیش از این، آوازه ریاضی وی را شناخته و درباره آنها بحثها کرده‌اند. اما مجموعه

کتاب ششم (۲)
سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان (۱۳۸۹)

(مقالات)
جایگاه ابوالقاسم قربانی در تاریخ نگاری علم در ایران

۳. فارسی‌نامه، ابوالقاسم قربانی، تهران، مؤسسه نشر هما، ۱۳۶۳، ص ۱۱-۱۰.
۴. نسوی‌نامه، ابوالقاسم قربانی، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۱، ص یازده.
۵. همان، همان، ص ۵۰.

مطالبی که در کتابهای فارسی درباره آثار ریاضی وی می‌توان یافت روی هم از چند سطر تجاوز نمی‌کند.

قربانی با دانشمندان غربی و دانشمندان عرب، مانند کندی^۶ و وپکه^۷ و وشدی راشد و کارادو و و هیت^۸، درباره ریاضیات و نجوم دوره اسلامی به خوبی آشنا بود و با دسترسی به آثار کتاب شناسانی مانند بروکلمان و سزگین و فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه‌های ایران و سایر کشورها، منابع و مقالات لازم را در اختیار داشت و در کتابهای خود به تفصیل به معرفی آن منابع همت می‌گماشت. در مقدمه کتاب زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی اشاره می‌کند که درجای دیگری، ذیل مقاله مربوط به خوارزمی، «علاوه بر فهرست منابع عمومی آن مقاله، اسامی و نشانه سی و هشت مقاله یا رساله تحقیقی را که به خصوص درباره خوارزمی می‌شناختم آورده بودم»^۹.

در میان کتابهای قربانی زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی اهمیت خاصی دارد^{۱۰}:

در این کتاب زندگینامه یکصد و هفت نفر از ریاضیدانانی که از او اخرا سده دوم تا اوایل سده دوازدهم هجری در یکی از کشورهای اسلامی می‌زیسته و کتاب یا رساله یا مقاله‌ای درباره ریاضیات خالص (یعنی حساب و هندسه و جبر و مثلثات و نظریه مقدماتی اعداد) پدید آورده‌اند به اختصار ثبت شده است.

قربانی دیدگاهها و برنامه و روش کار خود را در دیباچه این کتاب شرح می‌دهد و می‌گوید:^{۱۱}

تا هنگامی که همه آثار ارزنده ریاضیدانانی که در عصر معینی می‌زیسته‌اند مورد بررسی و پژوهش قرار نگیرد و معلوم نشود که چه مطالبی را از پیشینیان خود اقتباس کرده و چه قضایا و موضوعهای تازه و بدیعی از خود به وجود آورده‌اند و تا چه اندازه در پیشرفت ریاضیات و سیر تکاملی آن در دوره خود مؤثر بوده‌اند، نمی‌توان ادعا کرد که تاریخ ریاضیات در عصر مورد نظر چنان که باید و شاید تدوین شده است.

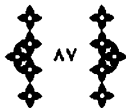
پس بر داشتن سه گام و یا به قول خود او «انجام دادن سه کار مقدماتی» را به شرح زیر ضروری می‌شمرد^{۱۲}:

- الف. تهیه زندگینامه ریاضیدانان این دوره اعم از ایرانی و عرب یا مسلمان و مسیحی و صابئی و جزاینها (و کتاب حاضر به همین منظور فراهم آمده است)؛
- ب. تهیه خلاصه‌ای از آنچه ریاضیدانان دوره اسلامی از آثار ریاضی یونانی و هندی پیش از اسلام اخذ و اقتباس کرده‌اند با ذکر منبع و مآخذ، تا معلوم شود که ریاضیدانان دوره اسلامی چه مطالبی به آن معلومات افزوده‌اند و در واقع میراثی که از دیگران یافته‌اند چه بوده است؛
- ج. بررسی آثار مهم و ارزنده ریاضیدانان دوره اسلامی و تعیین اینکه هر یک از آنان چه

۶. Kennedy.
۷. Wopke.
۸. Carre de voux.
۹. T. L. Heath.
۱۰. زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی از سده سوم تا سده یازدهم هجری. ابوالقاسم قربانی، تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۵، ص ۲.
۱۱. همان، همان، ص ۱.
۱۲. همان، همان، ص ۸.

۱۳. همان، همان، ص ۹-۸.

مطالب تازه ویدیویی به معلومات پیشینیان افزوده‌اند.

کتابهایی که قربانی در تاریخ ریاضیات اسلامی نوشته علمی و دقیق است و کلی گویی و برخاسته از احساسات و عواطف و شعارگونه و شاعرانه نیست. او با آنکه خود مانند بسیاری از ریاضیدانان گذشته شاعر بوده و شعرهایی لطیف می سروده، در کتابهای تحقیقی خود ضوابط علمی را به خوبی رعایت کرده است. قربانی، چنانکه پیش از این گفتیم، قبل از آنکه به سراغ آثار ریاضی قدما برود، مؤلف چهل هفت کتاب درسی ریاضی و مؤلف و مترجم ده کتاب دیگر بوده است؛ این بدان معناست که وی مقصود و محتوای رساله های ریاضی پیشینیان را درک می کرده و سخنان آنان را می فهمیده و اصطلاحات آنان را می شناخته است. بر این اساس می توان گفت آنجا که قربانی در کتابها و مقالات خود، کشف و ابداع و ابتکاری در ریاضیات به دانشمندان ایرانی نسبت می دهد، گرافه گویی و مبالغه و اغراق نمی کند و دقیق و درست سخن می گوید. وقتی قربانی درباره غیاث الدین جمشید کاشانی می گوید:^{۱۲}

اونخستین مخترع کسرهای اعشاری است و عدد پی (π) یعنی نسبت محیط دایره به قطر آن را با دقتی که تا صد و پنجاه سال بعد از وی در دنیایی رقیب ماند حساب کرد، و جیب زاویه يك درجه را با روش تکراری حلی نوعی معادله درجه سوم به وجه بسیار جالب توجهی که تا زمان وی سابقه نداشت به دست آورد.

می توان به قول او اعتماد کرد.

دربوزجانی نامه درباره ابوالوفای بوزجانی می گوید:^{۱۳}

اهمیت آثار ریاضی بوزجانی بیشتر به واسطه سهم بسزایی است که وی در پیشرفت علم مثلثات دارد. کتاب اعمال هندسی وی نیز بدیع ترین و جالب ترین اثری است که در دوره اسلامی درباره هندسه عملی پدید آمده است. بخش مهمی از کتاب مجسطی بوزجانی را می توان کتاب جامعی درباره علم مثلثات دانست که در آن دستوره های مهم مثلثات، چه در مثلثات مسطح و چه در مثلثات کروی، ثابت شده و در مسائل متعدد و متنوع مورد استعمال قرار گرفته است.

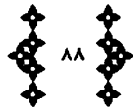
... بوزجانی روشی نیز برای محاسبه جیب نیم درجه ابداع کرده و در مجسطی خود جیب و سهم و ظل مستوی و معکوس زوایای صفر تا ۹۰ درجه را پانزده دقیقه به پانزده دقیقه تا رابعه و خامسه (دستگاه شصتگانی) حساب کرده و آنها را در جدولی ثبت نموده است. و اگر نتایج محاسبات وی را به دستگاه اعشاری تبدیل کنیم تا هشت رقم اعشاری آنها با مقادیر تقریبی واقعی موافق است، برای تهیه جدولهای جیب و ظل، بوزجانی شعاع دایره را واحد اختیار کرده است.

... کتاب اعمال هندسی بوزجانی مربوط به هندسه عملی است و در بین کتابهایی

۱۲. کاشانی نامه، همون تهران، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۸، ص ۱۴ - ۱۳.

۱۳. بوزجانی نامه، همون، با همکاری محمدرضا علی شیخان تهران، علمی فرهنگی، ۱۳۷۱، ص ۵ و ۷ و ۸.

که مسلمانان در هندسه تألیف کرده‌اند، بی نظیر است.

در فارسی نامه نیز درباره کمال الدین فارسی می نویسد^{۱۶}:

مهم ترین اثر ریاضی کمال الدین فارسی رساله تذکره الأحباب فی بیان التحاب است... رساله تذکره الأحباب کمال الدین فارسی را در بخش چهارم به تفصیل بررسی کرده‌ام. با این حال برای کسانی که احیاناً وقت مطالعه آن قسمت‌ها را نداشته باشند و بخواهند به طور اجمال از اهمیت رساله کمال الدین آگاه شوند، چند نکته از آن را به عنوان نمونه در اینجا نقل می‌کنم.

ثابت بن قزوه در مقاله‌ای که عنوانش «فی استخراج الأعداد المتحابه بسهولة المسلك الی ذلك» است: قاعده زیر را برای یافتن دسته‌ای از اعدادهای متحاب بیان کرده است:

قضیه - اگر سه عدد $1 - (n - 1) = 32^a$, $1 - n = 32^b$, $1 - (2n - 1) = 9 \cdot 2^c$ هر سه اول باشند آن گاه دو عدد $M = 2 \cdot n \cdot pq$ و $N = 2 \cdot n^2 \cdot r$ متحاب خواهند بود.

پادآور می‌شوم که دو عدد طبیعی را در صورتی متحاب می‌نامند که مجموع اجزای هریک از آن‌ها مساوی با دیگری باشد و مقصود از اجزای هر عدد طبیعی مرکب شمارنده‌هایی از آن عدد هستند که از خود عدد کوچکتر باشند.

کمال الدین فارسی رساله مذکور را برای اثبات درستی این قاعده تألیف کرده و در طی آن در حدود بیست و پنج قضیه یا مسأله در تئوری مقدماتی اعداد بیان و ثابت کرده است که برخی از آنها پیش از وی سابقه نداشته بسیار بدیع و از جهت تاریخ ریاضیات جالب توجه است. از آن جمله است قضیه زیر که شکل هفدهم از رساله کمال الدین فارسی است:

قضیه - اگر عدد اول عدد مرکب را شمارد آن گاه:

$$(a + \text{مجموع اجزای } a) + p (\text{مجموع اجزای } a) = \text{مجموع اجزای } ap$$

فارسی نخستین کسی بوده که این قضیه را به صورت کامل فوق بیان کرده است و با دقت به ثبوت رسانیده. در حدود بیش از ۳۲۰ سال بعد از گذشت وی، دکارت، ریاضیدان و فیلسوف فرانسوی، همین قضیه را به صورت ناقص زیر بیان کرده است: قضیه - اگر p عددی اول و b مجموع اجزای عدد مرکب a باشد مجموع اجزای ap عبارت خواهد بود از $b + a + bp$

... نیز کمال الدین فارسی نخستین کسی بوده است که دستور محاسبه اجزای حاصل ضرب دو عدد طبیعی را در حالت کلی بیان و ثابت کرده است. دستور این است: قضیه - اگر a و b دو عدد طبیعی و نسبت به هم اول باشند و مجموع اجزای هر عدد a را (a) و بنامیم آن گاه:

$$s(ab) = s(a) \cdot b + s(b) \cdot a + s(a) \cdot s(b)$$

۱۶. فارسی نامه، محور ص ۱۷ و ۱۸ و ۱۹ و ۲۰.

دکارت در حدود بیش از سه سده بعد از درگذشت کمال الدین فارسی همین دستور را در اروپا به دست آورد با این تفاوت که کمال الدین فارسی باز در این مورد حالتی را که در آن دو عدد هربا نسبت به هم اول نباشند نیز در نظر گرفته و قاعده خود را تعمیم داده است.

علاوه بر این، کمال الدین فارسی پس از اثبات صحت دستور ثابت بن قزّه آن را به کار بسته و دو عدد متحاب ۱۷۲۹۶ و ۱۸۴۱۶ را به دست آورده است. در اروپا متحاب بودن این دو عدد را نخستین بار فرما، ریاضیدان فرانسوی، در سال ۱۶۳۶ میلادی یعنی ۳۱۸ سال بعد از فوت کمال الدین فارسی به دست آورد.

این اظهار نظرها و نتیجه گیریها سخن ریاضیدانی است معلّم و مؤلف و دقیق النظر، و دیگران می‌توانند با اطمینان خاطر این سخنان را در ستیای تحقیق و تألیف قرار دهند و به عنوان سند در اثبات هویت علمی تمدّن ایران اسلامی به آنها استناد کنند.

عادت قربانی این است که در مقدمه هر کتاب خود، ساختار آن کتاب را تشریح می‌کند و درباره فصول آن توضیح می‌دهد. چنانکه در بیرونی نامه «موضوع هر یک از بخشهای دهگانه کتاب» را بیان می‌کند و در توضیح بخش نهم می‌گوید:^{۱۷}

بخش نهم برای استفاده کسانی است که با ریاضیات دوره اسلامی چندان آشنایی ندارند. به این منظور فرهنگ مشروح اصطلاحات ریاضی قدیمی کتاب التفهیم را که اغلب آنها به زبان فارسی است در این بخش فراهم آورده و معادل هر اصطلاح را به زبان انگلیسی (و گاهی به زبان فرانسوی) در مقابل آن ثبت کرده و هر جا لازم بوده به شرح اصطلاحات و تاربخچه آنها پرداخته‌ام. شاید برای کسانی که ریاضی می‌دانند ولی با اصطلاحات ریاضی قدیم آشنا نیستند و می‌خواهند کتابهای ریاضی دوره اسلامی را مورد بررسی قرار دهند مطالعه این بخش از کتاب که مشتمل بر شرح بیش از دویست اصطلاح است بهترین وسیله شروع به کار باشد.

ناگفته پیداست که چنین فرهنگ مشروح اصطلاحات ریاضی قدیم تا چه اندازه برای پژوهشگران جوانی که می‌خواهند راه ناتمام قربانی را در تدوین ریاضیات اسلامی و ایرانی دنبال کنند ارزش و اهمیت دارد.

خدمت دیگر او به تاریخ نگاری ریاضیات دوره اسلامی این است که در ضمن کتابهای خود، به تصحیح و ترجمه و توضیح و تشریح بسیاری از رساله‌های ریاضی قدما پرداخته است؛ چنانکه در کاشانی نامه، مفتاح الحساب و رساله محیطه غیاث الدین جمشید کاشانی را به شرح باز نموده و نظیر همین کار را در نسوی نامه با کتابهای المقتع و الشیاع نسوی انجام داده است و در ریزجانی نامه نیز کتابهای اعمال هندسی و معسطی و کتاب حساب ابوالوفا را معرفی کرده و توضیح داده

۱۷. تخیلی در آثار ریاضی ابوریحان بیرونی؛
تحریری نوین از بیرونی نامه، همزنوز، مرکز نشر
دانشگاهی، ۱۳۷۹، ص ۸۵ و ۸۶.

است. نظیر همین کار را نسبت به بیرونی با معرفی و شرح کتاب مقالید علم الهیة او نیز کتاب استخراج الاوتاریی به انجام رسانده و در فارسی نامه نیز همین کار را با رساله تذکره الاحباب فی بیان اللّٰحباب کمال الدین فارسی، ریاضیدان و نورشناس ایرانی، انجام داده و عکس نسخه خطی این رساله را که از کتابخانه کوپرولو در استانبول به دست آورده بوده عیناً در کتاب آورده و در پایان همین کتاب که آن را به فرزند گرامی و دوست ارجمندش، دکتر حسن قربانی، تقدیم کرده، نوشته است:^{۱۸} «خدا را شکرمی‌کنم که توانستم این کار دشوار را به پایان برسانم».

۱۸. فارسی نامه، همو، ص ۱۶۱.

اکنون مانیز، در پایان این مقاله، خدا را شکرمی‌کنیم که ایران ما فرزندی دانشمند و سختکوش و نجیب و امین و دقیق مانند ابوالقاسم قربانی را در دامن خود پرورانده که با پنجاه سال تلاش توانسته است با آثار سودمند خود راهنمای محققان و پژوهشگران تاریخ ریاضیات دوره اسلامی شود و سنگ بنای آموزش و تحقیق منظم و دانشگاهی را در بخش ریاضی در رشته تاریخ علم استوار سازد و پشتوانه سرشار از اطلاعات و نتایج و دستاوردهای درست و بدیع و در اختیار نویسندگانی قرار دهد که می‌خواهند با تألیف کتابهایی ساده‌تر و همه‌کس فهم، مفاخر علمی ایران و اسلام را به جامعه و به ویژه به نسل جوان معرفی کنند و آنان را برای قدم نهادن در راه پُر افتخار نیاکانشان ترغیب نمایند. روحش در آن جهان شاد و راهش در این جهان پُر رهرو باد.^{۱۹}

۱۹. با احترام، غلامعلی خداداد عادل، چاپ اول، تهران، انتشارات هرمس، ۱۳۸۸، ص ۲۴۴ - ۲۶۱.

تکمله

در اینجا مناسب است نامه‌ای که مرحوم قربانی حدود ده سال قبل از وفات برای اینجانب (رضا مختاری) فرستاده‌اند و حاوی نکاتی است، نقل شود:

بسم الله الرحمن الرحيم وبه نستعين

برادر ارجمند جناب آقای رضا مختاری

نامه عزیز جنابعالی که در آن بنده را مورد کمال لطف و عنایت قرار داده‌اید عز و وصول بخشید و از این همه لطف و مرحمت جنابعالی درباره خود و مخصوصاً ارسال فتوکی رساله فی استخراج سهام الميراث تألیف ملک محمد اصفهانی از صمیم قلب تشکر می‌کنم و هرگز محبت‌های جنابعالی را فراموش نخواهم کرد.

باید عرض کنم که بنده متأسفانه به علت سهل انگاری و ندانم کاری یکی از چشم پزشکان معروف تهران قسمت اعظم بینایی خود را از دست داده و از خواندن و نوشتن محروم و امروز که یکی از دوستان و همکاران عزیزم به دیدن حقیر آمده بودند از ایشان خواهش کردم جواب نامه جنابعالی را بنده تقریر و ایشان تحریر فرمایند. در مورد تاریخ اجازه نامه تدریس ملک محمد اصفهانی کاملاً حق با جنابعالی است و یا مراجعه به منابعی که در اختیار دارم معلوم شد که در همه آنها این تاریخ به طور صحیح ثبت شده و فقط بنده در موقع نوشتن آن در ذهن خود ارقام ۴ و ۸ را جابه جا کرده‌ام. البته در موقع تجدید چاپ کتاب زندگینامه ریاضیدانان مقاله مربوط به ملک محمد اصفهانی را با ذکر نام جنابعالی تصحیح و تکمیل خواهم کرد. و اما درباره نام کتاب حساب استاد غیاث الدین جمشید کاشانی بنده تردیدی ندارم که نام آن کتاب عزیزمفتاح الحساب است که نامی است هم ساده و هم خلاصه و هم رسا. و البته وقتی می‌گوئیم «مفتاح الحساب» اینطور در نظر می‌گیریم که دانش حساب گنجی است که کلید آن کتاب استاد کاشانی است. اما اگر عنوان این کتاب را «مفتاح الحساب فی علم الحساب» بگیریم که ترجمه فارسی آن می‌شود: «کلید حساب گران در علم حساب» این سؤال پیش می‌آید که حساب گران این کلید یعنی این کتاب چه چیزی را می‌خواهد باز کند؟ اگر بفرض کنید دانش حساب را، عرض می‌کنم که دانش حساب در خود این کتاب یعنی خود این کلید گنجانده شده و به این نتیجه می‌رسیم که این کلید، کلیدی است که خودش را باز می‌کند.

خدمت استاد گرامی حضرت آیه الله حسن زاده آملی سلام عرض می‌کنم و التماس دعا دارم.

از خداوند متعال برای جنابعالی طول عمر و صحت و سلامت کامل و توفیق در انجام دادن کارهای فرهنگی آرزو دارم.

تهران ۲۳ / ۹ / ۱۳۷۱

ابوالقاسم قربانی

کتاب ششم (۲)
سال اول، شماره دوم، پاییز و زمستان (۱۳۸۹)

(مقالات)
جایگاه ابوالقاسم قربانی در تاریخ نگاری علم در ایران

رکعت خدایا در باره حق و کذب از ان صلی الله علیه و آله در حق استخراج معانی

کتاب صفی از صفت نبی است که در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

نبی که نبی است و صفات و احوال و کرامات و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

بطل نبی از خود از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات

در حق نبی از دست و در این کتاب در بیان صفات و احوال و کرامات